

Verre velden

Van Ton Lemaire verscheen eveneens bij uitgeverij Ambo

- 1968 *De tederheid*
- 1970 *Filosofie van het landschap*
- 1976 *Over de waarde van culturen*
- 1980 *Het Vertoog over de Ongelijkheid van
Jean-Jacques Rousseau*
- 1986 *De indiaan in ons bewustzijn*
- 1988 *Binnenwegen*
- 1990 *Twijfel aan Europa*
- 1995 *Godenspijs of duivelsbrood*
- 1997 *Wandelenderwijs*
- 2002 *Met open zinnen*
- 2004 *De leeuwerik*
- 2007 *Op vleugels van de ziel*
- 2008 *Claude Lévi-Strauss*
- 2010 *De val van Prometheus*
- 2013 *Het lied van Hiawatha*

TON LEMAIRE

Verre velden

Essays en excursies
1995-2012

Ambo|Amsterdam

ISBN 978 90 263 2637 0

© 2013 Ton Lemaire

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Ejnar Nielsen:

Landscape with Rye Field, Gjern. 1898.

Oil on canvas. Randers Kunstmuseum, Denemarken

© Foto: Randers Kunstmuseum, Denemarken

c/o Pictoright Amsterdam 2012

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Inhoud

VOORWOORD – In het veld 9

I GEDENK DE DINGEN!

Beschouwingen bij een gedicht van Rilke

- 1 Rilke, een moderne Orpheus 13
- 2 *'Es winkt zu Fühlung fast aus allen Dingen'* 15
- 3 De dichter en de dingen 18
- 4 Waartoe dichter? 21
- 5 'Vroomheid' voor de wereld 24
- 6 Etty Hillesum en Rilke 28
- 7 De bijen van het onzichtbare 32

II DE BLOEI VAN DE ROOS

- 1 De roos bloeit omdat ze bloeit 35
- 2 In het plantenrijk 38
- 3 De symboliek van de roos 42
- 4 Rozen van vergankelijkheid 46
- 5 De rozen van Rilke 49
- 6 In de rozentuin 52
- 7 *'Hier ist die Rose, hier tanze'* 55
- 8 Rozen op weg naar Rome 58
- 9 Wijsheid van/door de roos 61

III BRAAKLIGGEN

- 1 Inleiding 67
- 2 Periodieke braak 69
- 3 Arbeid en ledigheid 72
- 4 Vrije tijd 77
- 5 Geen tijd? 81
- 6 Leegte en volheid 83
- 7 Te voet 86
- 8 Omwegen 89

IV SPROKKELENDERWIJS

- 1 Bos en veld 93
- 2 Houtdiefstallen 96
- 3 De Balzac en Marx 99
- 4 De teloorgang van de gemene gronden 103
- 5 Agrarisch communisme 107
- 6 Twee profeten 111
- 7 Omheiningen 116
- 8 Modern sprokkelen 120

V KORENVELDEN

- 1 Het koren van weleer 125
- 2 Symboliek en poëzie van het koren 128
- 3 Vóór de oogst 132
- 4 De oogst 136
- 5 Korenvelden bij Van Ruisdael 142
- 6 Van Gogh en de symfonie van het koren 153
- 7 Vlaamse velden 161

VI AREN LEZEN – Erfrecht van de armen

- 1 Van Bijbelse naar rurale context 167
- 2 Millet 170
- 3 Breton 173
- 4 De boer en de klassenstrijd 177
- 5 'Ruralisme' en ideologie 181
- 6 Een Gallische Ceres 186

VII ARCHEOLOGIE EN DE VERSTORING VAN HET LANDSCHAP

- 1 Historiciteit van het landschap 191
- 2 Ontmythologisering en hermythologisering 194
- 3 Landschap als geheugen 199
- 4 Landschap en bewoning 203
- 5 De verstoring van het landschap 210
- 6 Herinnerd landschap 214
- 7 Naar een kritische archeologie 218

VIII IN ARAUCANIË – Scènes uit Chili

- 1 De klank van een naam 225
- 2 De Araucaniërs 227
- 3 Neruda en Araucanië 232
- 4 De *Canto general* en de indianen 236
- 5 De koning van Araucanië 244
- 6 Mapuche-cultuur 250
- 7 De Mapuche-strijd om land en identiteit 255
- 8 Nawoord 261

IX FILOSOFEREN TUSSEN KRITIEK EN DESILLUSIE

- 1 Kritisch denken 265
- 2 Rationaliteit of rationalisering 268
- 3 De verleiding van de macht 271
- 4 Blinde vlekken? 274
- 5 Crisis en kritiek 279
- 6 Riskante filosofie 282

X TUSSEN MARX EN SCHOPENHAUER

Het kritisch pessimisme van Horkheimer

- 1 De Frankfurter Schule 287
- 2 Horkheimer 290
- 3 Kritische theorie 293
- 4 De zelfverblindings van de rede 297
- 5 Wantrouwen en weerstand 301
- 6 Filosofie en sociale wetenschappen 304
- 7 Schopenhauer en Marx 308
- 8 Actualiteit of aporie? 311

XI IN DE BAN VAN HET BOEK

- 1 Vroege lectuur 319
- 2 Schrijven 321
- 3 Monomanie van het boek 324
- 4 Scriptocentrisme 327
- 5 Wantrouwen in het schrift 332
- 6 Boekenkennis 335
- 7 Tekst en intertekst 339
- 8 Buiten het boek 343

Noten 347

Literatuur 367

Verantwoording 379

Personenregister 381

In het veld

Dit boek heeft geen thematische eenheid. Het is een bundeling van stukken over verschillende onderwerpen, waarvan een vijftal eerder is verschenen (in enigszins andere versie). Als er toch een zekere eenheid te bespeuren valt, komt dat doordat ze hun ontstaan danken aan mijn belangstelling en ervaring. Omdat ik vrij veel interesses heb, bestrijkt het boek een verscheidenheid aan velden. Sommige stukken gaan trouwens over velden in de letterlijke zin (hoofdstuk v en vi) en in andere spelen die ook een rol (iii, iv en vii). De overige bewegen zich in andere aandachtsvelden, want ‘veld’ bezit ook een ruimere betekenis waarbij ik kort wil stilstaan.

Primair slaat het op een natuurlijke ruimte, een (meestal) vlak en open terrein buiten stad en dorp dat in gebruik is in de landbouw. Het komt verder voor in samenstellingen als veldtocht, slagveld, veldweg, veldwachter, olie- en gasveld, krachtenveld en vele andere. Het wordt bovendien in de natuurwetenschappen gebruikt als ‘algemene veldtheorie’, elektromagnetisch of morfogenetisch veld enzovoort. ‘Gezichtsveld’ slaat op de ruimte die men met de blik kan overzien, maar ook overdrachtelijk op het bereik van iemands interessesfeer of begripsvermogen. Andere overdrachtelijke betekenissen van veld zijn bijvoorbeeld studieveld, kennisveld, historisch veld en intertekstueel veld. Uit de reeks samenstellingen en betekenissen die de Van Dale geeft, blijkt hoe groot zijn potentieel is aan betekenisgeving. Geworteld in de elementaire zin van open terrein, akker of weide, is ‘veld’ bijna de hele wereld gaan bestrijken.

‘Veldwerk’ is onderzoek dat een bioloog, geoloog, geograaf en ook een archeoloog, antropoloog en linguïst verrichten niet in het laboratorium of achter hun bureau maar ‘in het veld’, dus buiten in de natuur, in een landschap, ter plaatse bij een bevolking. Lijfelijke aanwezigheid in het veld levert kennis op die aan de basis ligt van diverse wetenschappen, maar die kennis is wel opgenomen in bredere velden en samenhangen. In dit boek pendel ik tussen de concrete velden en de omvattender historische, culturele en soms intertekstuele velden; tussen de densiteit van de dingen en de immateriële contexten in concentrische cirkels eromheen. Ik heb me herhaaldelijk in het veld begeven maar ook in het besef van de grotere wereld eromheen en uitgerust met theorieën en begrippen en soms zelfs met een ‘valies met dromen’ zoals een dichter het noemde. Ook heb ik geprobeerd om de verzen van Rilke ter harte te nemen waarin hij schreef: ‘Tot voeling wenkt het haast uit alle dingen, / uit elke wending waait het aan: Gedenk!’

Ten slotte bedank ik graag enkele personen, die me bij een van de hoofdstukken van dit boek een dienst hebben bewezen: J. van Boeckel, F.-P. van Boxelaer, A. van Drenth, R. Schillemans, J. van de Ven en L. van der Vlist.

T.L., januari 2013

I

GEDENK DE DINGEN!

Beschouwingen bij een gedicht van Rilke

Rilke, een moderne Orpheus

Jaren geleden, bij het lezen van de poëzie van R.M. Rilke, stuitte ik op een gedicht dat me trof en me niet meer losliet. Herhaaldelijk heb ik het herlezen – soms samen met anderen – en steeds ontdekte ik er nieuwe elementen in en drong ik dieper door tot zijn betekenis. Het is zeker geen gemakkelijk gedicht; het is heel compact en bezit in die compactheid een grote rijkdom aan ervaringen en gedachten. Ik denk dat het in zijn bondigheid de essentie bevat van het mens- en wereldbeeld van de dichter, althans van de oudere, rijpe Rilke die, zoals bekend, geldt als een van de belangrijkste dichters van de twintigste eeuw. Het is niet mijn bedoeling om hier in te gaan op zijn hele oeuvre, noch op de receptie ervan. Ik merk alleen op dat periodes van grote populariteit afgewisseld zijn met die van onverschilligheid en zelfs afkeer. Terwijl zijn verzen in het interbellum veel werden gelezen en een zekere dweperij daarbij niet zeldzaam was, volgde daarna een periode van afwijzing en wantrouwen, onder andere bij intellectuelen van linkse signatuur zoals Lukács, Benjamin en Adorno. Terwijl Rilke voor sommigen de grootste lyrische dichter van de afgelopen eeuw is geweest, komt hij in een klassiek werk (van Friedrich) over de moderne Europese lyriek niet eens voor, afgezien van een anonieme en wat laatdunkende terloopse opmerking.¹

Ik zal evenmin stilstaan bij de persoonlijkheid van Rilke en zijn levensloop. Ik wil alleen signaleren dat aanvankelijk zijn poëzie enigszins impressionistisch was, maar geleidelijk zich verdiepte, in die zin dat ze ernaar streefde het verborgen wezen van de dingen onder

woorden te brengen. Daarbij was hij zeker ook beïnvloed door zijn korte verblijf bij de vroegexpressionistische schilders in Worpswede (Noord-Duitsland) en de periode dat hij secretaris was van de beeldhouwer Rodin in Parijs. In de laatste fase van zijn leven tendeerde zijn dichtkunst ernaar bijna een soort binnenwereldse mystiek te worden in een ‘Weltfrömmigkeit’ waarin poëzie en religie (in de zeer brede zin) convergeerden. Hij vatte de taak van zichzelf als dichter dan ook op als het laten gelden en in het aanzijn roepen van de dingen door ze lyrisch te benoemen en te bezingen, de klassieke rol dus van de Griekse Orpheus.

‘Es winkt zu Fühlung fast aus allen Dingen’

Hier volgt het gedicht van Rilke dat me al lang fascineert, om redenen die ik hoop duidelijk te kunnen maken. Ik geef het Duitse origineel (met de Nederlandse vertaling in noot 2). Daarna zal ik een voorlopige toelichting geven.

Es winkt zu Fühlung fast aus allen Dingen,
 aus jeder Wendung weht es her: Gedenk!
 Ein Tag, an dem wir fremd vorübergingen,
 entschliesst im künftigen sich zum Geschenk.

Wer rechnet unseren Ertrag? Wer trennt
 uns von den alten, den vergangnen Jahren?
 Was haben wir seit Anbeginn erfahren,
 als dass sich eins im anderen erkennt?

Als dass an uns Gleichgültiges erwarmt?
 O Haus, o Wiesenhang, o Abendlicht,
 auf einmal bringst du’s beinah zum Gesicht
 und stehst an uns, umarmend und umarmt.

Durch alle Wesen reicht der *eine* Raum:
 Weltinnenraum. Die Vögel fliegen still
 durch uns hindurch. O, der ich wachsen will,
 ich seh hinaus, und *in* mir wächst der Baum.

Ich Sorge mich, und in mir steht das Haus.
Ich hüte mich, und in mir ist die Hut.
Geliebter, der ich wurde: an mir ruht
der schönen Schöpfung Bild und weint sich aus.²

Het gedicht begint ermee erop te wijzen dat haast alle dingen ons uitnodigen om ze met gevoel waar te nemen. We doen er goed aan aandacht voor ze te hebben, hen te gedenken. Want – leggen het 3e en 4e vers uit – een dag waaraan we achteloos, onverschillig voorbijgaan kan zich later aan ons openbaren als een geschenk. Het tweede couplet licht deze gedachte nog verder toe door de retorische vraag: wie in staat is te berekenen welke vruchten ons leven heeft opgeleverd en wie ons kan scheiden van de voorbije jaren.

Het éne herkent zich immers ín het andere: de betekenis van wat we ooit hebben ervaren kan pas veel later bewust worden. Het eerste vers van het derde couplet rondt deze vraag af door de suggestie dat het ongeachte, onverschillige ‘zich aan ons warmt’, door zijn contact met ons verlevendigd wordt. De volgende drie verzen van deze strofe illustreren deze gedachte: plotseling maken het huis, de bergweide en het avondlicht dat bijna zichtbaar en zijn we elkaar nabij in wederzijdse omarming. De vierde strofe die nu volgt en de twee eerste verzen van de laatste zijn wellicht het hoogtepunt van het gedicht; ze resumeren in ieder geval kernachtig wat er tot dan toe gezegd is, en wel door de idee van de éne ruimte die alle wezens doordringt en die tegelijk binnen- én buitenwereld is. Anders gezegd – zoals in de volgende verzen wordt uitgelegd – wat buiten lijkt te zijn, bevindt zich ook/eigenlijk binnen me. De vliegende vogel is ín me, de boom die ik zie, groeit ook in mijzelf, ik ben bezorgd maar het huis is eigenlijk in me, ik behoed mezelf maar dat wat me behoedt bevindt zich al in me. De twee laatste verzen vatten de strekking van het hele gedicht samen en zijn tegelijk tegenhanger en voltooiing van de eerste twee: ‘geliefde die ik werd: het beeld van de schone schepping vlijt zich tegen me aan en huilt bij mij uit’.³

In het voorafgaande heb ik meermalen mijn eigen, soms van de Nederlandse versie verschillende, vertaling gegeven van de verzen, dit hetzij ter verheldering hetzij omdat ik het soms niet helemaal

eens ben met die vertaling, zoals in het laatste couplet (18e vers) dat naar mijn mening wel al te vrij vertaald is. Het vertalen van gedichten – en zeker die van Rilke – is buitengewoon moeilijk. Sommige woorden blijken immers nagenoeg onvertaalbaar; in het onderhavige gedicht geldt dat zeker voor het woord ‘Weltinnenraum’ (14e vers). De vertalers Blok en Jellema omschrijven het dan ook: ‘één ruimte wereldwijd: ruimte inwendig’. Ik zou in dit geval de voorkeur geven aan een bijna letterlijke vertaling, bijvoorbeeld ‘wereldbinnenruimte’ of ‘wereldzieleruimte’. Het is van belang om hierbij stil te staan want dit is het sleutelbegrip van het hele gedicht en misschien een van de sleutelbegrippen van heel Rilkes poëzie, ook al komt het slechts eenmaal in zijn werk voor, in dit gedicht namelijk. Het is een neologisme dat door de dichter zelf is gevormd en waarvan door commentatoren nogal verschillende interpretaties zijn gegeven. Mijns inziens wil Rilke hiermee aangeven dat binnen- en buitenwereld, de ziel en de natuur een eenheid zijn. Het suggereert een soort mystieke eenheid van het innerlijk met de buitenwereld die ‘in één ruimte’ versmelten. Voor een niet-dualistische werkelijkheidservaring is de gebruikelijke grens tussen binnen en buiten slechts schijn. Het is vermoedelijk niet toevallig dat de dichter daarbij een vogel en een boom noemt (die ‘door mij vliegt’ en ‘in mij groeit’), allebei bekende kosmische symbolen van het archaisch wereldbeeld, evenals ‘huis’ en ‘hoede’ die een elementaire component aangeven van het menselijke wonen. Ik kom later nog terug op dit woord ‘Weltinnenraum’.

De dichter en de dingen

Heel het geciteerde gedicht cirkelt rond de verhouding van de mens tot de dingen en omgekeerd: de verhouding van de dingen tot ons. In die relatie manifesteren zich zowel de eigenlijke betekenis van de dingen als hun band met ons mensen; anders gezegd: wij herkennen ons in en door de dingen en deze drukken iets van onszelf uit. Er bestaat dus een wederzijdse betrokkenheid tussen mens en wereld, tussen ons en de dingen. Deze gedachte is een basale stelling in de fenomenologie, een filosofische stroming waarvan de aanzet begin twintigste eeuw door Husserl werd gegeven, overigens zonder dat Rilke daardoor beïnvloed werd. Zijn poëtisch wereldbeeld is zeer goed verenigbaar met het fenomenologisch uitgangspunt dat mens en wereld in alle opzichten op elkaar betrokken zijn, elkaar impliceren en naar elkaar verwijzen. Menselijk bewustzijn is intentionaliteit, is gericht op iets buiten zichzelf, en de buitenwereld kleeft als het ware vast aan het bewustzijn. Subject en object kunnen niet los van elkaar worden beschouwd en wat er van de objecten in de buitenwereld kan worden gezegd, vindt zijn mogelijkhedenvoorwaarden in het bewuste, denkende en sprekende subject. De fenomenologie plaatst zich daarmee op het standpunt van Kant met diens idee van het ‘transcendentiaal subject’ als een soort archimedisches punt: de cognitieve uitrusting van het subject is de voorwaarde van alle kennis van de buitenwereld. Dat impliceert dat we de dingen niet waarnemen zoals ze op zichzelf zijn, maar alleen zoals ze verschijnen in en dankzij het licht van ons kenapparaat, onze denkvormen of categorieën. De basisgedachte van Kant

en het (filosofisch) idealisme is dus dat het subject de enige toegang is tot zichzelf én tot de buitenwereld. Daarbij zijn enkele idealistische denkers zo ver gegaan dat ze het subject in die zin verabsoluteren dat het als een soort demiurg de hele wereld constitueert, in het aanzijn roept, terwijl Kant nog een *Ding an sich* had aangenomen dat voor ons onkenbaar zou zijn maar wel moet worden gepostuleerd.

Rilkes positie doet sterk denken aan dit Duits idealisme maar hij gaat niet zo ver dat hij het subject verabsoluteert. Hij begint immers zijn gedicht met te suggereren dat er van de dingen ‘wenken’ uitgaan en dat ze om aandacht vragen. Ze bestaan onafhankelijk van ons en zijn niet louter passieve stof waarop de mens naar believen zijn vormen drukt. Weliswaar geeft de mens zin en betekenis aan de dingen die hij ervaart (vergelijk vers 9: ze ‘warmen zich aan ons’), maar die lenen zich er ook voor; dingen en mensen ‘omarmen elkaar wederzijds’ (vers 12). De dichter lijkt verder Kants veronderstelling van een onkenbaar ‘ding-op-zich’ niet te delen maar op zoek te zijn naar de dingen zélf, hun verborgen wezen en doet grote moeite om dat in zijn verzen in woorden te vangen. Het begrip ‘Weltinnenraum’ slaat niet alleen op de uiteindelijke eenheid van binnen- en buitenwereld maar ook op het verborgen wezen van de wereld en tevens op het diepste innerlijk van het individu die de intieme zin van de dingen verneemt en kent. Deze ‘wereldbinnenruimte’ is zowel de zichtbare als de onzichtbare ruimte, de letterlijke én metaforische ruimte waarin ons diepste zelf coïncideert met de kern van de wereld, waarin ziel en universum uiteindelijk met elkaar versmelten. Ik citeer een mijns inziens verhelderende passage uit een stuk van Rilke over het landschap: ‘... en de creatieve mens moet er zich diep van doordringen dat hij te midden van de dingen staat als een ding, oneindig alleen en dat alle gemeenzaamheid uit dingen en mensen zich heeft teruggetrokken in de gemeenschappelijke diepte, waaruit de wortels van alles wat groeit drinken.’⁴

In Rilkes poëzie nemen dingen een opvallende plaats in. Dat blijkt uit de vele zogenaamde ‘Ding-Gedichten’ die hij (vooral vanaf 1907) maakte maar ook omdat hij erbij stilstond hoe moeilijk het is om door te dringen tot de dingen zélf, in hun onuitputtelijke rijkdom aan aspecten en betekenissen. Daarbij moeten we een ding niet

te eng opvatten; de dichter kon van alles als ‘ding’ benaderen, zelfs als het om levende wezens ging. Nu was dat niet een gevolg van zijn neiging om alles te reïficeren, als veeleer het omgekeerde. Voor Rilke bezitten de dingen namelijk een soort ziel, ze kunnen voelen en gewaarworden. Terwijl het in de natuurwetenschappen de tendens is geweest om het organische te verklaren vanuit en te herleiden tot het anorganische, doet de dichter juist het omgekeerde: hij had de neiging om de ‘dode’ dingen te bezielen. Hij was dus meer bereid tot animisme dan tot reïficering.

De fascinatie door de dingen is bij Rilke waarschijnlijk gestimuleerd door zijn kennismaking met de werkwijze van Rodin alsook door het beschouwen van de schilderijen van Cézanne. Beide kunstenaars spanden zich in om door te dringen tot de verborgen kern en diepte van de dingen – het marmer en de berg Sainte-Victoire. Ze probeerden met groot geduld en volharding te verzinken in het anders-zijn van de steen en de berg om van hun eigen subjectiviteit los te komen ter wille van een liefdevolle objectiviteit die de dingen in hun wezen laat en tot hun recht laat komen. Iets dergelijks deed Rilke in zijn poëzie; uitgaande van de waarneming van de dingen in intense aandacht die zintuiglijke indrukken te transformeren in beelden in zijn innerlijk en ze daar te bewaren en zodoende te onttrekken aan de aantasting door de tijd. Ergens heeft hij het (in een brief uit 1925) als volgt onder woorden gebracht: ‘... onze taak is het, deze voorlopige, fragiele aarde ons zo diep, zo lijdend en hartstochtelijk in te prenten, dat haar wezen in ons “onzichtbaar” weer opstaat. *We zijn de bijen van het onzichtbare*. We zamelen vlijtig de honing van het zichtbare in om ze op te sparen in de grote gouden raat van het “Onzichtbare” [de laatste zin was in het Frans geschreven].⁵ Rilke gebruikt hier het fraaie beeld van bijen die ijverig van bloem tot bloem vliegen om er nectar te verzamelen, de hoogwaardige, bijna etherische substantie van de plant. Zo verzamelen ook de dichters de kwintessens van de dingen om die in hun verzen te bewaren.